

UOT: 811.161.2:37.03

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.01.1105>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 1-2, s.191-194

Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 1-2, p.191-194

Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 1-2, с.191-194

Azərbaycan dilinin dialekt fonetikasının tədrisdə yeri və metodoloji əsasları

Müəllif(lər):

Nuray Əliyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya elmləri doktoru

E-poçt: NurayAliyeva@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

Açar sözlər: dialekt, şivə, tədris, müqayisəli metod, eksperimental fonetika üsulu, interaktiv dərslər metodları, layihə əsaslı öyrənmə

Annotasiya. Məqalədə dialekt fonetikasının tədrisi, bu prosesdə qarşıya çıxan çətinliklər, onun metodoloji əsasları araşdırılmışdır. Burada göstərilir ki, dialekt fonetikasının tədrisi dilin tarixi inkişafı və zənginliyinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu gün şivələrin ədəbi dil qarşısında tədricən zəifləməsi və şivə fərqlərinin azalması mövzusunun tədqiqinin aktuallığını şərtləndirir. Ali məktəblərdə dialektologiya fənni çərçivəsində fonetik xüsusiyyətlər dərindən araşdırılmalı və tələbələrə praktiki nümunələr təqdim edilməlidir. Bu sahədə araşdırmalar, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Tədrisdə dialektlərarası fonetik fərqlərin müqayisəsi, ədəbi dil ilə dialektlər arasında əlaqənin izahı və fonetik dəyişmələrin tarixi aspektlərinin öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman dialekt və şivələri müxtəlif dilçilik bölmələri üzrə sistemli, kompleks və ardıcıl şəkildə tədris etmək lazımdır. Lakin elmi ədəbiyyatlarda bununla bağlı tədqiqatlara rast gəlmirik. Məqalədə göstərilir ki, tədrisdə müxtəlif metodlardan istifadə etməklə bu prosesi daha effektiv etmək olar. Müqayisəli metod, eksperimental fonetika üsulu, interaktiv dərslər metodları, layihə əsaslı öyrənmə bu metodlardan ən əsaslarıdır. Nəticə olaraq bu fənnin tədris prosesində daha geniş yer alması, dilçi mütəxəssislərin bu sahəyə daha çox diqqət ayırması və metodik yanaşmaların təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Author(s):

Nuray Aliyeva

Nakhchivan Teachers Institute
Doctor of Philological Sciences

E-mail: NurayAliyeva@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

Key words: dialect, accent, teaching, comparative method, experimental phonetics method, interactive teaching methods, project-based learning

The place and methodological foundations of dialect phonetics of the Azerbaijani language in teaching

Abstract. The article examines the teaching of dialect phonetics, the difficulties encountered in this process, and its methodological foundations. It is shown here that the teaching of dialect phonetics is important in terms of studying the historical development and richness of the language. Today, the gradual weakening of dialects in the face of the literary language and the reduction of dialect differences make the study of the topic relevant. Phonetic features should be studied in depth within the subject of dialectology in higher education institutions and practical examples should be provided to students. Research in this area is almost non-existent. In teaching, it is important to compare phonetic differences between dialects, explain the relationship between literary language and dialects, and teach the historical aspects of phonetic changes. At this time, it is necessary to teach dialects and accents in a systematic, complex and consistent manner across various linguistic disciplines. However, we do not find any studies on this in the scientific literature. The article shows that this process can be made more effective by using various methods in teaching. The comparative method, experimental phonetics method, interactive teaching methods, and project-based learning are the most basic of these methods. As a result, it is important for this subject to take a wider place in the teaching process, for linguists to pay more attention to this area, and for methodological approaches to be improved.

Автор(ы):

Нурай Алиева

Нахчыванский институт учителей
Доктор филологических наук

Э-почта: NurayAliyeva@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

Ключевые слова: диалекты, говоры, обучение, сравнительный метод, метод экспериментальной фонетики, интерактивные методы обучения, проектное обучение

Место и методологические основы диалектной фонетики азербайджанского языка в обучении

Аннотация. В статье рассмотрено преподавание диалектной фонетики, трудности, возникающие в этом процессе, его методические основы. Здесь показано, что преподавание диалектной фонетики имеет важное значение с точки зрения изучения исторического развития и богатства языка. Сегодня постепенное ослабление диалектов перед литературным языком и уменьшение диалектных различий обуславливают актуальность изучения темы. В рамках дисциплины диалектология в высших учебных заведениях фонетические особенности должны быть глубоко изучены и представлены студентам практические примеры. Исследования в этой области практически отсутствуют. Важное значение в обучении имеет сравнение междиалектных фонетических различий, объяснение взаимосвязи литературного языка и диалектов, преподавание исторических аспектов фонетических изменений. В это время необходимо систематически, комплексно и последовательно преподавать диалекты и говоры по различным языковым разделам. Однако мы не находим исследований по этому поводу в научной литературе. В статье показано, что этот процесс можно сделать более эффективным, используя различные методы обучения. Сравнительный метод, метод экспериментальной фонетики, интерактивные методы обучения, проектное обучение являются наиболее основными из этих методов. Следовательно, важно, чтобы этот предмет получил более широкое место в учебном процессе, чтобы специалисты-лингвисты уделяли больше внимания этой области и совершенствовали методические подходы.

Giriş. Azərbaycan dili zəngin fonetik xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, geniş dialekt və şivə sisteminə sahibdir. Azərbaycan dilinin dialektləri əsasən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə fonetik aspektdə dialektlər arasında fərqlərin öyrənilməsi və tədrisi, dilin inkişaf dinamikasını anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, dialekt fonetikasının tədrisdə rolu artırılmalı və metodik əsasları daha sistemli şəkildə işlənilməlidir. Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan dilinin dialekt fonetikasının tədrisdə yerini araşdırmaq, onun öyrədilməsinə dair metodik yanaşmaları təklif etmək və bu sahədəki problemləri müzakirə etməkdir.

Dialekt fonetikasının nəzəri əsasları. Dialekt fonetikasi, dilin müxtəlif bölgələrdə səslənmə xüsusiyyətlərini öyrənən dilçilik sahəsidir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri arasında fonetik fərqlər əsasən saitlərin uzanması və ya qısalması, diftonqların dəyişməsi, bəzi samit səslərin fərqli tələffüzü, səs əvəzlənmələri ilə özünü göstərir. Məsələn, bəzi şivələrdə “gəlirəm” əvəzinə “gəliyəm”, “budaq” əvəzinə “putax”, bacarıram əvəzinə “başarıram”, evləndi əvəzinə “əvləndi” formaları işlədilir və nəticədə sözlərin ədəbi dildən fərqli fonetik variantları meydana çıxır. Dialekt fonetikasi dilin tarixi inkişafını araşdırmaq üçün də önəmlidir. Çünki hər bir dialekt və şivə müəyyən qədim fonetik xüsusiyyətləri qoruyub saxlayır və ümumi ədəbi dilin formalaşmasına təsir göstərir. Dialekt və şivələrimiz fonetik cəhətdən dilimizin qədim mənzərəsinin yaşadılması baxımından ən önəmli mənbə hesab oluna bilər. Burada qədim yazılı abidələrimizdə, ilk anadilli ədəbiyyat nümunələrimizdə, dastanlarımızda rast gəldiyimiz, türk dilləri üçün xarakterik sayılan bir çox fonetik xüsusiyyətlər mühafizə olunur ki, onları bu gün ədəbi dilimizdə görə bilmirik. Eyni zamanda şivələrimizin fonetikasi ədəbi dildən fərqli olaraq türk dilləri və onların dialekt, şivələri ilə bir çox ortaq xüsusiyyətləri də özündə yaşadır.

Azərbaycan dilində dialekt fonetikasının tədrisi. Dialekt fonetikasının tədrisi dilin tarixi inkişafı və zənginliyinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Hazırda orta və ali təhsil müəssisələrində dialekt fonetikasının öyrədilməsi,

əsasən, Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri çərçivəsində aparılır. Tədris prosesində aşağıdakı aspektlərə diqqət yetirmək vacibdir:

Orta məktəblərdə dialektologiya haqqında şagirdlərə yalnız ümumi məlumat verilir. Şagirdlər dialektologiyanın ədəbi dildən fərqli regional danışq olduğu haqqında öyrənirlər. Lakin orta məktəbdə tədris prosesində əsas diqqət ədəbi dilin fonetik normalarına yönəldilsə də, dialektlərin fonetik xüsusiyyətlərinə dair müqayisəli təhlillər də aparılmalıdır.

Ali təhsil pilləsində isə tələbələr dialektologiyayı daha dərinlən öyrənir, elmi əsaslarını mənimsəyirlər. “Azərbaycan dialektologiyası müstəqil fənn kimi keçən yüzilliyin ortalarından ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunur. Bu fənnin tədrisində əsas məqsəd tələbələr dialektologiyanın nəzəri məsələləri ilə tanış etmək, müasir şivələrin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu barədə məlumat verməkdir” [4, s.3]. Ali məktəblərdə dialektologiya fənni çərçivəsində fonetik xüsusiyyətlər dərinlən araşdırılmalı və tələbələrə praktiki nümunələr təqdim edilməlidir. Tədrisdə dialektlərarası fonetik fərqlərin müqayisəsi, ədəbi dil ilə dialektlər arasında əlaqənin izahı və fonetik dəyişmələrin tarixi aspektlərinin öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dialekt fonetikasının tədrisi üçün effektiv metodik yanaşmalar seçilməlidir. “Təlimdə sistemliliyin olması, bəşər təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında formalaşdırılmış məzmun üzrə iş aparılması və elmi şəkildə müəyyənləşdirilmiş prinsiplərin fəaliyyətdə nəzərə alınması ondan daha faydalı nəticələr almağa kömək edir” [1, s.8]. Bu baxımdan dialekt və şivələri də müxtəlif dilçilik bölmələri üzrə sistemli, kompleks və ardıcıl şəkildə tədris etmək lazımdır. Dilin ayrı-ayrı bölmələri arasında kəskin sərhəd olmadığı kimi, dialekt və şivələrin tədrisi zamanı da dilçiliyin müxtəlif bölmələri bir-birindən təcrid olunmuş halda təqdim oluna bilməz. Bu bölmələr bir-biri ilə əlaqələndirilməli və müqayisəli, integrasiya olunmuş şəkildə izah olunmalıdır. Fonetika məsələləri də tələbələrə bu şəkildə müqayisəli təqdim olunmalıdır.

Material və metodlar. Tədqiqat üçün istifadə olunan materiallar əsasən Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə aid mənbələrdən ibarət-

dir. Bu sahədə aşağıdakı metodlardan istifadə edilə bilər:

1. Müqayisəli metod: Dialektlərin fonetik xüsusiyyətləri müqayisə olunaraq, tələbələrə konkret fərqlər izah edilir. Bu zaman həm dilimizin müxtəlif şivələrinə aid materiallardan, həm ədəbi dil materiallarından, həm də qohum dillərin materiallarından istifadə etmək lazımdır. Yəni burada tələbələrə dialekt və şivələrin ədəbi dillə fərqləri izah olunmaqla yanaşı, həm də dilimizin digər şivələri ilə ortaq və fərqli xüsusiyyətləri çatdırılmalıdır.

2. Eksperimental fonetika üsulu: Müxtəlif dialektlərə aid audio yazılar dinlənilərək analiz edilir. Bu zaman tələbələr əyani olaraq dialekt fərqlərini müşahidə edə bilər və müəyyən nəticələr əldə edir. Dialekt və şivələrdə özünü göstərən səs variantlarını, səs əvəzlənmələrini onlar birbaşa informatorların dilindən dinləyirlər. Bu zaman onların nəzəri biliklərə yiyələnən zaman bəzən tam olaraq ayırd edə bilmədikləri səs variantlarını müşahidə edilir və dəqiqləşdirilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində sait səslərin kəmiyyəti eynidir. Həm ədəbi dildən, həm də bir sıra türk dillərindən fərqlənmə saitlərin kəmiyyəti, növü deyil, ancaq variantlarıdır. Belə ki şivələrdə sait səslərin uzun, qısa, burun variantları mövcuddur. Bu variantlar məhəlli xüsusiyyət daşıyır və müxtəlif şivə qruplarında bir-birindən fərqlidir. Məsələn, şivələrimizdə sait səslərin uzun və qısa variantları haqqında M.Şirəliyev yazır ki, şivələrdə bütün saitlərin uzun variantı var. ı, i, u, ü saitlərinin isə qısa variantları da özünü göstərir [5, s.25; 31]. Çox vaxt tədris prosesində bu səslər tələbələr tərəfindən dəqiq müəyyən edilə bilmir. Lakin audio yazılarda bunlar birbaşa tələffüzdə müşahidə edilir.

3. İnteraktiv dərslər metodları: Dialektoloji xəritələr və multimedialı təqdimatlardan istifadə olunaraq, daha vizual və praktik dərslər müəhiti yaradılır. Bu tələbələrin bölgələr üzrə dialekt xüsusiyyətlərini görərək daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir. Məsələn, 2015-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” hazırlanaraq nəşr edilmişdir. Burada “dil faktlarının xəritələrdə verilməsində müxtəlif rəngli dairəciklərdən istifadə olunmuşdur. Xəritələrdə, bir qayda ola-

raq, ədəbi dillə uyğun gələn formalar qara rəngli dairəciklərlə işarələnmişdir. Dialekt fərqləri isə qırmızı, göy, yaşıl, sarı, bənövşəyi, qəhvəyi dairəciklərlə göstərilmişdir” [2, s.47]. Bu atlas üzərində işləyərkən tələbələr dialekt fərqlərinin Naxçıvanın ayrı-ayrı rayonları üzrə necə özünü göstərdiyini, onların ortaq və fərqli xüsusiyyətlərini əyani şəkildə görə bilərlər. Eyni fikir dilimizin digər bölgələrinin dialektoloji atlaslarına da aiddir.

4. Layihə əsaslı öyrənmə: Tələbələrə müxtəlif bölgələrdən danışmaq nümunələri toplamaq tapşırıqları, onların tədqiqat aparmaq bacarıqları inkişaf etdirilir. Bu metodlar sayəsində tələbələr dialekt fonetikasını daha praktik və sistemli şəkildə mənimsəyə bilərlər. Həm özləri müşahidələr apararaq dilin dialekt xüsusiyyətlərini birbaşa canlı danışmada görür, həm də onlarda informatorlarla işləmək bacarıqları formalaşır. Bununla yanaşı dialektoloji materialın toplanması, onun sistemləşdirilməsi, öyrənilməsi tələbələrin tədqiqatçı kimi inkişafına imkan verir, onlar ilkin elmi tədqiqatlarını apararaq müəyyən təcrübə əldə edirlər.

Bu metodlar sayəsində tələbələr dialekt fonetikasını daha praktik və sistemli şəkildə mənimsəyə bilərlər.

Nəticə və müzakirə. Dialekt fonetikasını dilin zənginliyini qoruyan və onun tarixi inkişafını anlamağa kömək edən vacib sahələrdən biridir. Onun tədris prosesində daha geniş yer alması, dilçi mütəxəssislərin bu sahəyə daha çox diqqət ayırması və metodik yanaşmaların təkmilləşdirilməsi vacibdir. Bu sahədə effektiv tədrisin təmin olunması üçün aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülə bilər:

- Orta və ali təhsildə dialekt fonetikasını daha sistemli şəkildə tədris olunmalıdır;
- Tədris proqramlarında dialektoloji fonetik analizlərə daha çox yer ayrılmalıdır;
- Müasir texnologiyalar və interaktiv dərslər metodlarından istifadə edərək tədrisin keyfiyyəti artırılmalıdır;
- Azərbaycan dialekt fonetikasına dair elmi-tədqiqat işləri genişləndirilməlidir.

Yekun nəticə. Nəticə olaraq, dialekt fonetikasının öyrənilməsi və tədrisi, dilin tarixi, sosial və mədəni kontekstinin daha yaxşı anlaşılmasına imkan yaradır. Bu istiqamətdə metodik yanaş-

maların inkişaf etdirilməsi və müasir tədris texnologiyalarından istifadə edilməsi Azərbaycan dilçiliyinin gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətli addımlardan biri olacaqdır.

Müasir dünyada gedən proseslər şivə fərqlərinin də ədəbi dil qarşısında tədricən zəifləməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də dialekt və şivələrin öyrənilməsi və tədrisi indi çox aktualdır. Tələbələrə dialekt xüsusiyyətlərini mənimsətmək onların mövzunu yaxşı mənimsəməsi üçün başlıca şərtidir.

Dialekt və şivələrin fonetikasında müşahidə olunan regional xüsusiyyətlər adətən tələbələr tərəfindən də olduqca maraqla qarşılanır. Çox vaxt onlar öz ərazilərinə aid və öz nitqlərində də özünü göstərən bu cür fonetik xüsusiyyətlərin əvvəlcədən fərqi varmır və tədris prosesində onu müşahidə edərək öyrənir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, O. Təlim prosesində prinsiplərdən vəhdətdə istifadə // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi (Elmi-metodik jurnal). № 2 (252), – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – s.8-10.
2. Bayramov, İ. Azərbaycan dialektologiyası / İ.Bayramov. – Ankara: İksad, – 2022. – 456 s.
3. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi / İ.M.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016, – 252 s.
4. Məmmədli, M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası / – Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, – 2019, – 352 s.
5. Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Ş.Şirəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008, – 416 s.

Məqalə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Akif İmanlı tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 23.01.2025, son daxilolma – 14.02.2025, qəbulolunma – 06.03.2025